

TEHETSÉGGKUTATÓ

A NAPLÓK HELYE A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

Héjjas Flóra

Összefoglaló:

A személyes források, az ego-dokumentumok megítélése a történettudományban még napjainkban is kérdéses. Az utóbbi években jelentős előrelépés történt a magániratok mint kiaknázatlan történeti források elismertetésére. Sokáig tartotta magát az az elképzelés, hogy a magániratok csupán csak kiegészítői a hivatalos iratokból származó adatoknak, mintegy színesítésként, megerősítésként lehet őket használni. Ez azonban mára változóban van. A naplók, a levelek, az önéletrajzok, memoárok sajátos módon, egy ember szemszögéből ábrázolnak tényeket, és ezen forrásokból az információk egy speciális csoportja nyerhető ki. Önmagukban is megállják a helyüket, nem szükséges őket „ellenőriztetni” más „hivatalos” forrásokkal. Tanulmányomban igyekszem összeszedni a saját kutatási témámhoz szorosan kapcsolódó személyes jellegű forrásokat feldolgozó, bemutató írásokat, publikációkat, valamint néhány lehetséges módszertani megközelítést is ismertetek.

Kulcsszavak:

ego-dokumentumok, naplók, személyes történelem, társadalomtörténet, kulturális történelem

Abstract:

Judging personal sources, ego-documents in the science of history, is still questionable today. In recent years, important progress has been made in the recognition of private documents as untapped historical sources. For a long time, the idea was that private documents were merely supplements to data from official documents which can be used as a colouring, confirmation use. However, this finding is now in transition. Diaries, letters, CVs, memoirs in a special way, from a person's perspective represent facts and a special group of information can be extracted from these sources. They stand their ground on their own, they do not need to be checked, compared to other “official” sources. In my study, I list and

describe the literature published on the topic in recent years especially in historical science and literary studies. In addition, I show how these can be used as historical sources, what methodologies and solutions are the most effective.

Keywords:

ego-documents, diaries, personal history, history of society, cultural history

Bevezetés

Tanulmányom célja a folyamatban lévő doktoranduszi kutatásom alapjaként szolgáló naplók történeti, irodalmi felhasználhatóság kérdésének vizsgálata. Témám szűkebben néhány Kádár-kori írói naplót ölel fel, amelyek az előbb említett határterületen helyezkednek el.

Jelenleg kutatásom elején tartok, ezért nem célozom a teljességre való törekvés, mindössze a saját eddig szerzett ismereteim rendszerezésére és keretbe foglalására törekszem.

A naplók a hatalmas halmazt alkotó személyes dokumentumok egyik fajtája, amelyek csak egy kis halmazt képeznek ezen belül. Nem fogok tudni az összes magándokumentumról azonos alapossággal beszámolni, csak az általam ismert és a kutatásomhoz szorosan kapcsolódó tanulmányokat, folyóiratokat, könyveket ismertetem, a többről érintőlegesen teszrek említést.

Azt remélem, hogy a szakirodalom áttekintése közben kirajzolódnak a naplók előnyei, hátrányai, a hagyományostól eltérő történelemszemlélet fontossága.

Milyen jellegű dokumentumok tartoznak a személyes dokumentumok körébe? Olyanok, amelyeket a vizsgálandó ember maga hozott létre vagy diktált le, mesélt el. Ezek lehetnek naplók, levelek, önéletrajzok, visszaemlékezések (memoárok), de a szóbeli forrásokat (oral history) is ide sorolják. Ezek a források egy ember szemszögéből láttatják a történéseket, egyéni látásmód, szubjektivitás jellemzi őket.

A személyes források megítélése a történettudományban manapság is kérdéses, bár az utóbbi években jelentős előrelépés történt a magániratok mint kiaknázatlan történeti források elismertetése érdekében. Sokáig tartotta magát az az elképzelés, hogy a magániratok csupán kiegészítői lehetnek a hivatalos iratokból származó adatoknak, és mintegy színesítésként, megerősítésként lehet használni őket. Az utóbbi években azonban több történész is elismerően nyilatkozott ezen iratokról, illetve egyfajta paradigma/szemléletváltás is megfigyelhető a történettudományban. Kövér György, aki sokat foglalkozott az ego-dokumentumok forrásértékének vizsgálatával karrierje során, így látja ezt: „*A történetírás*

ún. narratív fordulata óta már nemcsak titkokkal teli események megfjtését keressük bennük, hanem önmagukért váltak tanulságossá. Részben a korábban érdektelennnek tartott információk halmaza értékelődött fel, részben az, ahogy a megélt történelem sokszínűsége bontakozik ki az egyéni ízü és zamatú személyes elbeszélések által.¹

Katona Csaba, aki rendszeresen publikál naplófeldolgozásokat,² úgy vélekedik, hogy minden ego-dokumentum önmagában is jelentős forrásértékkel bír, azonban mindegyik egyéni kritikai módszert igényel. Míg a naplók rendelkeznek azzal a bizonyos „pluszeróvel”, amit az esemény közvetlen lejegyzésének ténye kölcsönöz nekik (ezáltal hitelesebbé tudnak válni), addig az emlékiratoknál, önéletírásnál a szerzőnek lehetősége van utólagosan mérlegelni az eseményeket, és akarva-akaratlanul súlyozni is tud a mondanivalók között.³

Gyáni Gábor – aki már a 90-es évek végétől mélyebben foglalkozik a posztmodern történetírás kihívásaival – a személyes források (elsősorban a naplók) használatának megváltozására hívja fel a figyelmet: „A napló fő értéke nem a történeti múltra vonatkozó elsődleges adatok biztosításában, hanem a szubjektív történelem szinte primer dokumentálásában rejlik.”⁴

Az évek során egyre több tanulmány, tematikus folyóirat, könyv jelent meg az én-dokumentumok történeti hasznáról, amelyekben a naplóelemzések is jelentős helyet kaptak. Ezeket egyrészt elméleti, másrészt módszertani, felhasználási szempontból ismertetem, és az írások megjelenésének időrendjében fogok haladni. Kutatásom a történettudományhoz és az irodalomtudományhoz sorolható, így erre a két területre koncentrálok.

¹ Kövér György (2011): Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle*, 65. 3. sz. 219.

² Lásd például: Katona Csaba (2015): „Mindig beljebb keveredtünk a világháborúba”. Naplók és emlékiratok, mint a nagy háborúforrásai In: *Megtizedelt évek. Az első világháború kitörésének centenáriumi évében rendezett kecskeméti konferencia tanulmányai*. Katona József Múzeum, Kecskemét. 29–48. Katona Csaba (2017): Mit adtak nekünk a magániratok? *Belvedere meridionale*, 99–110.

³ Katona Csaba (2014): Naplók és emlékiratok az első világháborúból. *Tempevölgy*, 6. 69.

⁴ Gyáni Gábor (2000a): A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest. 149.

Elméleti ismertetések

Az első részben az ego-dokumentumok elméleti problémáit körüljáró írásokat ismertetem. Mivel a legtöbb írás egyaránt tartalmaz teoretikus és módszertani, forráshasználatra vonatkozó megközelítéseket, az írásokat abból a szempontból helyeztem el dolgozatomban, hogy melyik részben van a nagyobb hangsúly.

Megközelítések a történettudomány felől

Gyáni Gábor 2000-ben megjelent tanulmánykötete, az *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése* két fejezete is kiemelten foglalkozik az ego-dokumentumok forráskérdéseivel.⁵ Az ismert történész újfajta nézőponttal közelít a történelemtudományhoz, tudván azt, hogy a posztmodern történetírás számos kihívás elé állította/állítja a történezt. „A napló mint társadalomtörténeti forrás. (A közhivatalnok identitása)” című írás kitér a személyes források alkalmazásának társadalomtörténeti fordulatára. Az én-dokumentumok a történeti antropológia megjelenésével kaptak új értelmet, mint önálló történeti forráscsoport. Ír a nemzetközi első klasszikus naplófeldolgozásról,⁶ magyar vonatkozásban pedig Mohay Tamást említi, aki egy földműves személyes dokumentumait dolgozta fel.⁷ Gyáni a napló forrásjelentőségére is kitér. Szerinte a napló fő forrásértéke a múlt belső átélésének lehetősége és az a szándék, hogy létrejöhessen a múlt szubjektív fogalma, az objektív, „valóságos” történettel szemben. Az ego-dokumentumok egyedi forráskritikát és vizsgálati módszert igényelnek, ezáltal másképp kell közelíteni hozzájuk, mint a „hagyományos” forrásokhoz – véli Gyáni. „...nem indokolt tehát az a fajta kritikájuk, melyet a hagyományos történetírás gyakorol velük szemben. Nevezetesen, hogy a források összessége alapján, meghatározott szemlélet jegyében alkotott »történeti valósághoz« mérjék hozzá a talált adatokat avégett, hogy korrigálják a bennük foglaltakat.”⁸ Bár a naplók zömét szerzőjük az utókornak írja, ez nem jelenti azt, hogy ne cenzúrázná önmagát. Ennek az elhallgatásnak, torzításnak számos oka lehet, aminek felfejtése külön kutatási feladat. A történelem Gyáni szerint így lesz sokhangú, változatos egyéni narratívák halmaza.

⁵ Gyáni Gábor (2000b): Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor i. m. 128–144.; 2000a.

⁶ Macfarlane, Alan (1977): *The Family Life of Ralph Josselin. A Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology*. New York – London.

⁷ Mohay Tamás (1994): *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a XX. század első felében Ipolynyéken*. ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék, Budapest.

⁸ Gyáni Gábor (2000a): i. m. 49.

Gyáni idézett tanulmányában Olchváry Pál naplója áll a középpontban, amelyből az a történeti kérdés vetődik fel, hogy a 20. század elején hol tartott a helyi közhivatalnoki elit polgárosodása, azaz mekkora, milyen arányú volt benne a dzsentri öntudat, és mekkora a polgári. E kérdések megválaszolására Gyáni egyik legalkalmasabb forrásnak a naplót tartja. A napló vizsgálata során jutott arra a következtetésre, hogy fogalmi felülvizsgálatokra lenne szükség, újabb, realisabb tartalmakkal kellenne megtölteni a sémák alapján berögzült kategóriákat.⁹

2010-ben jelent meg a *Budapesti Negyed* „Fővárosi magántörténelem” címet viselő nyári száma. A kötetet Horváth J. András szerkesztette, aki a bevezető tanulmányt is írta. A „Lesz-e múltad Kovács János? Személyes magániratok Budapest Főváros Levéltárában” című írásában Horváth ismerteti a magyarországi levéltári helyzetet a magándokumentumokra fókuszálva. Sorra veszi ezen források fajtáinak különbségeit, ismerteti az én-dokumentumok olyan forráshelyeit Európában, ahol kimondottan ilyen jellegű iratokat gyűjtenek.¹⁰ A folyóirat többi tanulmánya gyakorlati megoldásokat kínál személyes dokumentumok feldolgozásához.

Kalla Zsuzsa 2010-ben rendezte sajtó alá Bártfay László *naplóit*, és írta meg hozzá a kísérőtanulmányát. A könyv elméleti és módszertani megoldást is kínál naplófeldolgozásra, mégis inkább elméleti keretet mutat be. A munka két nagy részre bontható. Az első rész egy naplókiadás 1838-tól 1841-ig évre, hónapra, napra lebontva, amelyek elé a szerző mindig ír bevezetőt, ebben kontextualizálja és összefoglalja a napló eseményeit. Ez minden naplópublikálás előnyére válhatna, segíthetné az olvasót a könnyebb megértésben, hiszen a napló írója nem mutatja be élete szereplőit, eseményeit, mivel magának írja feljegyzéseit. A naplók a sokszor nehezen kibogozható kapcsolatok, utalások, rövidítések miatt magyarázatot igényelnek, ha pedig ez hiányzik, a napló olvasójának csökkenhet az érdeklődése.

A könyv második felében lévő fejezetekből az derül ki, hogy milyen elemzésekre alkalmas Bártfay naplója. Kalla is vallja a már többször említett történeti antropológiával érkező történeti paradigmaváltás fontosságát. A személyes emlékezet felértékelődésével a naplók által megörökített valóságot már nem kell „ellenőriztetni” más forrással, hanem elfogadható az a nézet, hogy a naplóban lévő valóság is lehet „igazi valóság”. A naplók eddig ismeretlen olvasatot teremhetnek, ami új alapokra is helyezheti a történeti tudást.¹¹

⁹ Uo. 160.

¹⁰ Horváth J. András (2010): Lesz-e múltad Kovács János? *Budapesti Negyed*, nyár. 3–20.

¹¹ Kalla Zsuzsa (2010.): A Bártfay-diárium sajátosságai. In: *Bártfay László naplói*. Ráció Kiadó, Budapest. 478–479.

Továbbá ír még a szövegkiadásról, a napló műfajáról, a naplóhoz kapcsolódó egyéb elemzési, módszertani lehetőségekről. Kalla szerint a naplószövegek alkalmasak az írás által létrehozott személyiségek, vagyis az énalkotás vizsgálatára.¹² A 700 oldalas könyv végén alapos hely- és névmutató található, ami a mű előnyére szolgál: segíti használhatóságát.

2011-ben a *Soproni Szemle* kultúrtörténeti folyóirat harmadik számában az egyik legalaposabb elméleti kérdéseket feszegető írás Kövér György.¹³ A tanulmány megszületését megelőzte a „Naplók, emlékiratok annotált bibliográfiája” címet viselő alapkutatás, aminek a célja a hazai közgyűjteményekben őrzött, kéziratos naplók regiszterének összeállítása volt. A gyűjtés alsó határa az 5 oldal terjedelem, időköre pedig a 18–20. század volt. Sajnos az anyaggyűjtés több okból is befejezetlen maradt, és töredékessége miatt nem került ki az internetre sem. Így ha valakit érdekel a gyűjtés (fél)végeredménye, a kutatást vezető Kövér Györggyel kell felvennie a kapcsolatot.¹⁴

Az „*Énazonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés*” című Kövér-írás a fent említett regiszterből elemez két naplót. A tanulmány elején a szerző három fontos, az ego-dokumentumok megértését segítő kérdéscsoportot jár körbe. Az első: lehet-e a naplók alapján énazonosságról beszélni, az „én-elbeszélések” vajon egész életünkben ugyanazok? Egész életünkben ugyanolyanok maradunk-e, ha pedig nem, akkor az állandó változások közepette miként éljük meg az önazonosságunkat? Egyáltalán: lehetünk-e mindig önazonosak? Ilyen kérdésekre választ adnak-e a személyes források? Ezek a kérdések kapcsolódnak Kalla megállapításához, miszerint a naplószövegek alkalmasak az énalkotás, vagyis a személyiség változását bemutatni.

A második az állandóan változó azonosság kérdése, vagyis hogy miként teremődik meg az írás által. Innen pedig már műfaji kérdések következnek, hiszen jól látható lesz a különbség a napló, az önéletírás és a levelezés között. „*A napló napról napra teremti az állandóan változó azonosságot, míg az önéletírás egy adott időpontból visszatekintve koherens élet-történet megkonstruálására tesz kísérletet.*”¹⁵ Mindkettőben közös azonban, hogy önmagamot írom meg önmagamnak. A levelezésben ellenben megjelenik a Másik perspektívája.

A harmadik kérdéskör az előző kettővel hozható összefüggésbe. Ha egy naplónak vagy önéletírásnak több változata létezik, melyiket publikáljuk? Elfogadjuk, amit a forrástípus szerzője magáról írt, mondott (végsőlegesen), vagy egy korábbi változattal, esetleg más személyes írásá-

¹² Uo. 481.

¹³ Kövér György (2011): i. m. 219–240.

¹⁴ Kövér György saját közlése.

¹⁵ Kövér György (2011): i. m. 222.

val szembesítsük írójukat? Melyik változatot tartsuk közlésre méltónak? Az is felmerülhet, hogy egy napló vagy önéletírás egy az egyben közölhető-e egyáltalán? Látható a kérdésekből, hogy az ego-dokumentumokhoz csak nagy problémaérzékenységgel érdemes nyúlni.¹⁶

Kövér György munkásságánál maradva, a személyes forrásokkal foglalkozó vizsgálatainak eredményeképp jelent meg 2014-ben *Biográfia és társadalomtörténet* című könyve.¹⁷ A biográfia módszertani és historiográfiai kérdéseinek szentelt tanulmánykötetből a már fentebb elemzett tanulmányon túl¹⁸ az érdeklődő olvasó információt szerezhet az életrajzok, a naplók, az önéletírások forráskihasználtságáról/kihasználhatóságáról, az oral historyról, pszichobiográfiai kísérletekről, a családtörténeti mintázatokról, egyszóval gazdag áttekintést kapunk a személyes dokumentumokról.

A *Turul* 2014-es második száma is a személyes emlékezet dokumentumaival vizsgálatával foglalkozik, kiemelt figyelemmel a naplókra. Az első tanulmány különösen jó elméleti és módszertani áttekintést kínál. A Katona Csaba és Kovács Elenóra által írt „A személyes emlékezet dokumentumai”¹⁹ című írás az egyik legrészletesebb elemzés a naplókról. Szerzői kitérnek műfaji kérdésekre, hogy mi lehet a naplóíró szándéka, hogyan érdemes „kódolni” a naplókat, milyen naplótípusok léteznek. A szelekció, hibák és tévedések kérdése is szóba jön, az írásban terítékre kerülnek a különféle beszédmodok, a stílus, a szókinccs vagy éppen a napló egyéb járulékos részei is.

K. Horváth Zsolt társadalomtörténész neve is többször előkerülhet, ha valaki személyes források iránt érdeklődik. Szintén több éven keresztül folytatott kutatásának és írásának az eredménye a 2015-ben kiadott *Az emlékezet betegei. A tér-idő morfológiájához* című könyve, amely az emlékezet és az emlékezés tárgyát járja körbe. Az emlékezés folyamatát társadalmi normákkal és politikai szándékokkal befolyásolt kulturális gyakorlatok összességéként értelmezi. Jelen témánkhoz leginkább a *Szóvá tett élet* című blokk kapcsolódik, ahonnan az első tanulmányt, a „Naplók és memoárok mint lehetséges történelmek. Az 1848–49 emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái” címűt emelném ki. Az elméleti jellegű írásban a szerző a 19. századi történelem- és emlékezetfelfogást ütközteti az újabb emlékezetelméletekkel: a kettő közötti különbség adja a vizsgálódás tárgyát. Ehhez hívja segítségül a memoárokat és nap-

¹⁶ A fentebbi kérdéseket Kövér György Krasznay Péter, illetve Slachta Etelka naplójának kapcsán vizsgálja. Míg Krasznay Péter egy nemesi család mi-tudatát jeleníti meg naplójában, addig Slachta Etelka egy 19. századi női látószöveget képvisel.

¹⁷ Kövér György (2014): *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Budapest.

¹⁸ Kövér György (2011): 219–240. (letöltés dátuma: 2021. 09. 10.)

¹⁹ Katona Csaba – Kovács Eleonóra (2014): A személyes emlékezet dokumentumai. *Turul*, 2. füzet. 41–47.

lókat, amelyek alkalmasak különféle narrációk bemutatására. Nem célja az elbeszélések közötti igazságtétel, és annak a bizonyítása sem, hogy melyik igazság az egyetlen igazság.²⁰ A memoár és a napló lehetőséget teremt olyan vizsgálódásra, ami már nemcsak arra koncentrál, hogy mi történt, hanem arra is, hogy hogyan éltek, gondolkodtak az emberek. E források nagy előnye, hogy képesek a „belső átélés” felrajzolására, így az általunk biztosnak hitt történelem a memoárokból és a naplókban esetlegesen másként fog visszaköszönni, és nem igazolja előzetes tudásunkat.²¹ Például több 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos személyes irat nem heroizálja és nem tekinti olyan dicsőségesnek a szabadságharcot, ahogyan azt mi tanuljuk/tanítjuk. Utal K. Horváth a szemléletváltás fontosságára, arra, hogy legyünk nyitottak, és fogadjuk el: a kortársak a saját korukban lehet, hogy egészen másképp láttak és éltek át eseményeket, mint ahogy azt ma látni szeretnénk.

Napló és történelem címmel jelent meg *Múltunk* 2017-es, Pritz Pál által vendégszerkesztett 1. száma, amit 2018-ban átdolgozva újra kiadtak. A szám a legtöbb itt bemutatott folyóirathoz hasonlóan épül fel, van egy elméleti bevezetője, utána pedig főképp gyakorlati naplóelemzéseket olvashatunk. (Néhány tanulmány nagyobb hangsúlyt fektet az elméletre.) A konferencián alapuló tematikus szám zömmel hazai naplókat dolgoz fel, de megjelenik benne nem magyarországi naplókra alapuló, globális szempontú elemzés is. Az elméleti felvezetőt Pritz Pál írta. Bevezetésében a naplófajtákat négy kategóriába sorolja. Ami érdekessé teszi, hogy az eddigi megközelítésekkel ellentétben a belső motivációkra helyezi a hangsúlyt és ezek alapján próbál kategóriákat létrehozni. Ha viszont belső motivációkat akarunk megragadni, sokkal nehezebb dolgunk van. A nem teljesen egyértelműen értelmezhető írás is erre utal. Pritz első kategóriájába azok a naplók tartoznak, amelyeknek írója biztosan marandót akar mondani a múltból, ami még akkor is így van, ha az íráskor nem kifejezetten a nyilvánosságnak szánja sorait. A második kategóriába azokat a naplókat teszi, amelyeknek az íróját az önkifejezés vágya hajtja. A harmadikba azokat sorolja, amelyeket csak akkor tudunk megérteni, ha tudjuk, hogy a szerző öngazoló szándékkal írt. Végül, a negyedikbe azok a naplók kerülnek, aminek írója a lelki egészsége megőrzése miatt ragad tollat, ezáltal a naplóírás egyfajta terápiává válik.²² A négy kategória nem különül el élesen, például a második kategóriába tulajdonképpen minden napló beleillik. Pritz is megállapítja, hogy sok esetben a vizsgált napló nem csupán az egyik, hanem egy másik kategóriába is besorolható.

²⁰ K. Horváth Zsolt (2015): Naplók és memoárok, mint lehetséges történelemnek. In: uő: *Az emlékezet betegei. A tér-idő morfológiájához*. Kijárat Kiadó, Budapest. 22.

²¹ Uo. 24.

²² Pritz Pál (szerk.): (2018): Napló és történelem. *Múltunk, Politikátörténeti Folyóirat*, 7–9.

Pritz bevezetőjének eltérése az eddig ismertettektől, a jóval szigorúbb kritikai hozzáállás. A naplóró bármennyire is igyekszik hiteles tükröt mutatni a valóságról, mégiscsak konstruált szöveget készít, ami sok esetben nemhogy nem tükrözi, hanem kifejezetten elhomályosítja a múlt valóságát – véli Pritz. Nem beszélve arról, hogy a naplórónak jóval fontosabb, hogy jobb színben tüntesse fel magát a valóságosnál. A folyóiratban a napló jelentős elméleti irodalma több dolgozatban is kifejtésre kerül, leginkább Eiler Ferenc, Peter Pastor, Sipos Balázs, Széchenyi Ágnes munkáiban.

Gyáni Gábornak más a véleménye a személyes dokumentumokról, mint Pritz Pálnak. Az elméleti rész elején már ismertettem egy fontos, naplóelemzéssel kapcsolatos írását, amelyet 1997-ben írt, de érdeklődése, nyitottsága az évek során megmaradt, amely újabb naplók elemzésére inspirálta.²³ „Az ego-dokumentumok történetírói haszna” című tanulmánya a *Bárka* irodalommal, művészetekkel és társadalomtudományokkal foglalkozó folyóiratában jelent meg 2019-ben.²⁴ Írásában Gyáni az évek során szerzett tudása alapján tisztázza a különbséget a napló, a levelezés és a memoár között (a memoár és az önéletrajz különbségét már nem részletezi). Kövérhez hasonlóan Gyáni is úgy véli, hogy a napló, a levelezés és a memoár közötti egyik fő különbség az, hogy kinek szól a közlés. Tanulmánya centrumában ezek közül a napló, annak műfaji meghatározása, valamint történettudományi használhatósága áll. Rögzíti, hogy minden napló komoly kihívást jelent egyedisége miatt, ezáltal egyéni megismerő módszer szükségeltetik a feldolgozásához. Definíciót is kínál, ami így szól: *„A napló abszolút jelen idejű írásos tanúságtétel, amely avatott dokumentuma, hogy mit hogyan élt át egy adott pillanatban egyvalaki, mely élményt gondolta fontosnak nyomban vagy a nap végeztével írásban is rögzíteni.”*²⁵ A tanulmány végén pedig tanácsokat ad arra vonatkozóan, hogy egy történész miként, milyen módszerrel tudja ezeket a forrásokat alkalmazni, „megszólaltatni”. A kulcs az, hogy mivel egyedi forrásokról van szó, nem általános kérdéseket kell megfogalmazni velük kapcsolatban, hanem minden egyes naplóhoz egyedi, testre szabott kérdéseket kell feltenni. Valójában nincsen olyan eljárásbeli séma, ami univerzálisan minden naplóra ráhúzható lenne. Gyáni szerint ezért az önéletrajzi jellegű

²³ Lásd pl.: Gyáni Gábor (1998): Egy budapesti polgárcsalád 470 napja. *Budapesti Negyed*, 14. sz. tél. 125–153.; Gyáni Gábor (2005): Női identitás egy reformkori napló tükrében. In: Steiner Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Kortárs Kiadó, Budapest. 33–40.; Gyáni Gábor (2015): A háborús napló, mint kordokumentum. Kemény Simon és Fenyő Miksa önvallomásai. In: Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Háborús bétköznepok hadszíntéren, hátországban 1939–1945*. MTT–Kronosz–ÁBTL, Budapest. 37–60.

²⁴ Gyáni Gábor (2019): Az ego-dokumentumok történetírói haszna. *Bárka, Irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat*, 2. sz. 69–74.

²⁵ Uo. 70–71.

források, köztük a naplók, vizsgálata kívánja a legnagyobb kreativitást, beleélést, valamint konstruktív hozzáállást.²⁶

Megközelítések az irodalomtudomány felől

Az irodalomtörténet elsősorban az irodalmi érték szemszögéből foglalkozik a naplókkal. Nem a naplóíró által leírt események, szokások, kapcsolati hálók, mentalitás, életvitel az irodalomtörténészek számára vizsgálандó kérdések, hanem inkább a napló esztétikai értéke, stílusa, textológiai, szöveggenetikai kérdések a meghatározóak. Az irodalom és a történelem határmezsgyéjén álló napló legtöbbször mindkettőre megoldást kínál. Különösen az írói naplók alkalmasak történeti és irodalmi elemzésre egyaránt. A napló mint irodalmi alkotás kérdésnek eldöntéséhez vagy legalábbis továbbgondolásához vennék át néhány olvasmányt.

Szávai János *Az önéletírás* című művében az írói napló kérdéseit, problémáit járja körbe, és egyúttal a fő témája mellett a napló irodalmi helyét is igyekszik meghatározni. A könyv 1978-ban jelent meg, jóval korábban, mint ahogy az önéletírás a tudományos érdeklődés középpontjába került. Azt próbálja meg bebizonyítani, hogy az önéletírás önálló prózai elbeszélő műfaj. Olyan, aminek van múltja (pl. Rousseau *Vallomásai*), de van jelene is, amit az is megerősít, hogy az önéletírók száma folyamatosan nő (pl. Bernáth Aurél, Déry Tibor, Borsos Miklós), de nemcsak az övék, hanem ezzel exponenciálisan az érdeklődő olvasók száma is. A mű nagyobb részben az önéletírással foglalkozik, azaz az egy pontról visszatekintő életrajzzal, de a 101. oldaltól a 119.-ig egy külön rész az írói naplók sajátosságait és műfaji kérdését boncolgatja. A naplót egy sajátos önéletrajzi típusként kezeli.

A napló ugyanúgy, mint az önéletrajz, az induló romantikával egy időben jelent meg. Elvben kerüli a fikciót, a témája pedig elsősorban az író maga. Kérdés, hogy a napló mennyiben tekinthető szépirodalmi alkotásnak. A formai kötöttség hiánya mindenki számára elérhetővé teszi a naplóírást, így vált az irodalmi formának tekinthető műfaj Szávai szerint tömegjelenséggé. Ugyanakkor a formai kötöttség hiánya miatt a napló nem nevezhető műalkotásnak, hiszen a műalkotás mindig zárt, kerek egész, a napló viszont teljesen nyitott. Ez eredményezi azt a formai széthullást is, ami miatt a napló nem egy esetben csak bizonyos részleteiben élvezhető. Ha viszont ezen valaki változtatni szeretne, a napló spontaneitásán és hitelességén esik csorba, ami ellentmond a műfajnak.²⁷ Ez feloldha-

²⁶ Uo. 73.

²⁷ Szávai János (1978): *Az önéletírás*. Gondolat, Budapest. 116–117.

tatlan ellentmondásnak látszik, ugyanakkor sok író naplóját élete fő művének tartja, azaz szépirodalmi alkotásnak.

1993-ban az *Alföld* című folyóirat 2. száma az 1992. november 19–20-án megrendezett debreceni irodalmi napok tanácskozásának szerkesztett szövegeit közölte. A konferencia *Napló rediivivus* címmel került megrendezésre. A szövegek elsősorban irodalmi szempontból közelítenek a naplóhoz és nem a történeti használhatóság foglalkoztatja őket. Németh G. Béla elméleti bevezető tanulmánya a személyes iratokról hasonlóképpen nyilatkozik, mint a fentebb ismertetett írások. Németh úgy látja, hogy az emlékiró és a naplóíró fő különbsége az, hogy az előbbi utólagos nézőpontokhoz igazodva adja elő a történéseket. Írásának fontos kérdése az ego-dokumentumok művészsége, az irodalomhoz való tartozása. Nem megy bele a felsorolásba, hogy milyen alapon lehet az emlékirásokat az irodalomhoz kapcsolni, mert erről a vélemények kezdettől fogva megoszlanak. Hitelességükről így vélekedik: „...nemcsak a különböző korokban, hanem az azonos időszakokban, sőt az azonos területeken és az azonos körülmények között élők is más-másképpen, sőt gyakran egészen ellentétesen látják világukat, s más-más történeti s társadalmi vélekedést nyilvánítanak, s így emlékezéseik is más-más javallatot ajánlanak ugyanazokról a kérdés- és feladatkörökről. S igazukat, hitelüket tárgyyszerűen többnyire nehéz vagy nem is lehet ellenőrizni, mivel, ha nem is mindig, de nagyon gyakran ők maguk, az emlékirók jelentik az elmondottakhoz, a leírtakhoz az egyetlen forrást.”²⁸ Áttekinti a magyarországi emlékirás történetét, amelynek az első korszaka szerinte a 16–17. századra esik, de igazán az erdélyi fejedelemségtől indul útjára. A magyar emlékirás egyik csúcspontjának Kazinczyt tartja, de igazi lendületet az önéletírás a századelőn vett, mikor megjelentek a lélektani kutatások. Úgy látja, hogy az emlékezések irodalmi műként való értelmezése mindig hullámzó jellegű volt az irodalomtörténet-írásban, de az utolsó „fél-háromnegyed században” ez a nézőpont egyre erősödik.²⁹

Merőben más megközelítést ad Mekis D. János monográfiája,³⁰ amely a magyar irodalmi modernség önéletrajzi beszédmódjának újraértelmezésére tesz kísérletet. *Az önéletrajz mintázatai* című 2002-ben megjelent kötet hiánypótló, mert addig még magyar nyelven nem publikáltak ennyire alapos, „a kérdést a maga összetettségében vizsgáló monográfiát”.³¹ A könyv a legkorszerűbb elméleti és történeti módszerekkel közelít az autobiográfia, azaz az önéletírás kérdésköréhez.

Az autobiográfiánál maradva, a *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 2002. évi 3. száma is az önéletírás irodalmiságát veszi górcső alá. A szer-

²⁸ Németh G. Béla (1993): Emlékirás és történeti önismeret. *Alföld. Irodalmi, művelődési és kritikai folyóirat*, 2 sz. 10.

²⁹ Uo. 12–15.

³⁰ Mekis D. János (2002): *Az önéletrajz mintázatai*. FISZ, Budapest.

³¹ Idézet: H. Nagy Péter Mekis D. János könyvéhez írt filiszövegéből.

zők arra vállalkoztak, hogy összefoglalják az önéletírás-kutatások elméleti kérdéseinek történetét, ami felé a hetvenes évektől kezdve irányult nagyobb figyelem, illetve hogy áttekintsék az autobiográfia vizsgálatának néhány újabb, társadalomtudományi szempontját is. Úgy vélekedtek, hogy az autobiográfia mint önálló kutatási irány elindult egy interdiszciplináris megközelítés felé az irodalomelméletben, a historiográfiában, a pszichoanalízisben és a kognitív tudományokban egyaránt. A gender studies művelői is elkezdtek szélesebb körben érdeklődni az önmegörökítés kérdései iránt.³²

Hasonló megközelítéssel találkozhatunk Mekis D. János és Z. Varga Zoltán „*Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*” című írásában az általuk szerkesztett konferenciakötetben.³³ A kötetben szereplő tanulmányok az önéletírást állítják a középpontba, és különböző tudományterületek felől közelítik meg a témát, érzékeltetve, hogy milyen sokféle szempont lehetséges, amikor valaki az „énnel” és az identitás kérdésével foglalkozik.

Ezekről eltérő elméleti elemzést kínál S. Sárdi Margit *Napló-könyv. Magyar nyelvű naplók 1800 előtt* című könyve.³⁴ Középpontjában az a kérdés áll, hogy a napló szépirodalmi alkotás-e, vagy „csupán” egy történeti dokumentum. 16. és 18. század között keletkezett magyar nyelvű naplók alapján vizsgálja a napló irodalomtudományban elfoglalt helyét, irodalmi értékét. Bemutatja a különféle megközelítési lehetőségeket a történettudományban, a társadalomtudományban, a pszichológiában, ami jelzi, hogy a napló több tudományterületen is használható. Emlékirói műfajcsoportokat ismertet, a retrospektív, szinkrón műfajok eltéréseit, a napló funkcióját, formai megjelenítését és eredetét is vizsgálja. Úgy véli, hogy a 19. századi naplóirodalom jelentős változásokon ment keresztül, több lett benne az érzelem, a gondolat, az önreflexió megörökítése. A 20. században pedig megjelent az irodalmi napló, ami a naplóírás fejlődését bizonyítja. Itt visszautalnék Németh G. Béla írására, aki szintén a 20. századra tette az emlékiratok szépirodalmi jelentőségének megnövekedését.

³² *Helikon*, 2002. 3. sz. Autobiográfia-kutatás.

³³ http://real.mtak.hu/1033/1/43357_ZJ1.pdf (2003–2005). A 2008-ban megjelent kötet előzménye a 2005-ben hasonló címmel megrendezett konferencia volt. Mekis D. János: Záró beszámoló az „Írott és olvasott identitás az önéletrajzi műfajokban” kutatóprogram (OTKA T 043357) tevékenységéről, 2. (letöltés dátuma: 2021. 09. 10.)

³⁴ S. Sárdi Margit (2014): *Napló-könyv. Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő.

Módszertani, forráshasználati ismertetések

Megközelítések a történettudomány felől

Az *Aetas* 2007. évi 2., tematikus száma Írott orális történelem címmel jelent meg. Az én-dokumentummal foglalkozó írások között a fő hangsúly az oral historyra és annak részeként az életútinterjúra esik. Az oral history sokrétű forráslehetőségének bemutatása mellett az önéletírások, naplók is helyet kapnak a periodikában egy-egy tanulmány erejéig. Ilyen például Pihurik Judit műhelymunkája,³⁵ amely a második világháborús naplókat és emlékiratokat vizsgálja a történeti érték szemszögéből.

Jelen tanulmányban nem ismertetem az oral history gazdag történeti hátterét, felhívnam azonban a figyelmet Lénárt András tanulmányára, amelyből tájékozódhatunk a módszer történeti előzményeiről, a technikai feltételek kialakulásáról és a széles körben elérhetővé válásról. Ebben az írásban a magyarországi oral history-archívumokról is tájékoztatást kapunk.³⁶

Az *Aetas* folyóiratnak egy évvel később, 2008-ban jelent meg a *Személyes történelem* című, az évi 3. száma, amelynek tíz tanulmánya gyakorlati példákkal, különféle módszertani megoldásokkal visszaemlékezéseket, naplókat, önéletírásokat vizsgál. Az írások nem szentelnek hosszás elméleti fejtegetéseket a személyes dokumentumoknak, sokkal inkább „élesben” alkalmazzák őket. Lukács Anikó tanulmányában például véletlenszerűen kiválasztott visszaemlékezésekben, naplókban keres feljegyzéseket a 19. századi nemzeti öltözködés és divat tudatos erősítésének megjelenítésére, ami a nyelv és a tánc mellett az egyik legfontosabb nemzeti jelképnek számított. Lukács kitér arra, hogy a 19. századi magyar nemzeti divat kutatása során szembesült azzal, hogy a rendelkezésekre álló források nem mindig elegendők ezen probléma értelmezésére, különösen akkor, ha a korabeli fogyasztó véleményére vagyunk kíváncsiak. A kor potenciális vásárlói között a legtöbben írók voltak, akik visszaemlékezéseikben, naplóikban feljegyezték öltözködési szokásaikat. A szerző úgy véli, hogy a személyes forrásokból kirajzolódó ismeretanyag érvényessége korlátozott, bizonyos tendenciák azonban így is leszűrhetők.³⁷

A *Budapesti Negyed* már említett *Fővárosi magántörténelem* című számának további részében olvashatunk egy tizenéves lány második világ-

³⁵ Pihurik Judit (2007): Második világháborús naplók és emlékiratok, mint történeti források. *Aetas*, Történettudományi Folyóirat, 2. sz. 130–146.

³⁶ Lénárt András (2007): „Történetgyűjtés”. Oral history archívumok Magyarországon. *Aetas*, 2. sz. 5–30.

³⁷ Lukács Anikó (2008): Átöltözések (A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében). *Aetas*, 3. sz. 46–64.

háborús levelezéséről Papp Barbara tollából,³⁸ de Kunt Gergelynek egy hadifogolynaplóról írt pszichológiai elemzése is izgalmas interdiszciplináris megközelítéssel készült.³⁹

A *Turul* 2015-ös 1. füzetében is olvashatók gyakorlati írások az ego-dokumentumokról. A legérdekesebb közülük talán Katona Csaba írása, amely családi magániratokat mutat be (levelezést, visszaemlékezést, naplót), de nem egy adott konkrét magánirat elemzésére vállalkozik, hanem azt próbálja meg bemutatni, hogy ezen források miként vethetők össze a hivatalos forrásokkal, s ezáltal hogyan segíthetik a történész munkáját.⁴⁰

A *Múltunk* különszáma, a *Napló és történelem* nagyobb lélegzetvételű elméleti írásai mellett több olyan tanulmánnyal egészül ki, amelyek az éndokumentumok történeti felhasználhatóságát példázzák. Például Püski Levente Kozma Miklós politikai naplóját elemzi. Kozma már fiatal kora óta vezetett naplót, amelyet többféle módon lehet elemezni. Püski Levente egy meghatározott témára koncentrálnak, Kozmának az 1939-es parlamenti választásokról szóló elmélkedéseire.⁴¹

Végül Kunt Gergely két könyvét szeretném említeni. A *Kamasztükrök – A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban*, illetve a *Kipontozva... nemi erőszak második világháborús naplókban* újabb szemponttal egészítik ki a napló történeti felhasználhatóságára vonatkozó tudásunkat. Mindkét könyv összehasonlító naplóelemzés, ami Kunt szerint „kiváló lehetőség a társadalmi képzetvilág részét képező attitűdök, előítéletek, sztereotípiák történeti kontextusban való megragadására, hiszen a naplóíró számára a napló – a később tárgyalandó mértékig – őszinte közeg, ahol olyan véleményének is teret enged, amelyet sem egykoron, sem pedig ma (például egy interjú keretében) nyilvánosan nem akar vagy nem mer megfogalmazni”.⁴²

A 2017-ben kiadott *Kamasztükrökben* Kunt a második világháború időszakának mentalitását vizsgálja az első világháború befejezése után és 1939 előtt született kamaszok naplói alapján. Könyve bevezetőjében kifejti, hogy akár visszaemlékezésekről, akár interjúkról van szó, lehetséges, hogy a szerzők – még ha nem is feltétlen tudatosan, de – igyekeznek megfelelni a vélt vagy valós társadalmi igénynek, elvárásoknak. A napló ezzel ellentétben nem retrospektív perspektívát alkalmaz és általában titokban készül, így az elvárásokat jobban ki lehet zárni. Természetesen

³⁸ Papp Barbara (2010): Frontszolgálat, távszerelem. Egy tizenéves lány második világháborús levelezése. *Budapesti Negyed*, nyár. 21–48.

³⁹ Kunt Gergely (2010): Az idő partján. Egy hadifogolynapló narratív pszichológiai elemzése. *Budapesti Negyed*, nyár. 141–161.

⁴⁰ Katona Csaba (2015): Háború után. *Turul*, 1. füzet, 1–7.

⁴¹ Püski Levente (2018): Kozma Miklós politikai naplója. *Múltunk*, 134–155.

⁴² Kunt Gergely (2017): *Kamasztükrök*. Korall Kiadó, Budapest. 14.

így is ott a nyomás, hogy az adott kor normáinak a naplóíró megfeleljen, ennek azonban jóval kisebb az esélye.⁴³

A Kunt könyvében felhasznált naplók szerzői többségükben lányok, vannak köztük vidékiek, budapestiek, különböző társadalmi helyzetből jövők, különféle vallásúak. A naplók kisebb részét már publikálták, nagyobb részüket a szerző maga gyűjtötte össze. Kunt úgy véli, hogy a kamaszok által vezetett naplókban jelenik meg a legjobban, hogy miként gondolkodtak az emberek önmagukról, környezetükről, a társadalomról e vészterhes időkben. A naplók rávilágítanak arra, hogy a környezetnek milyen hatása van a társadalomkép kialakításában, átadásában. A háború, a német megszállás, a holokauszt, az ostrom, a szovjetizálás kényes kérdéseit érinti a könyv, módszertani szempontból szétbontja a naplók szövegeit, és témák szerint folyamatosan szembesíti őket egymással. Ezt a megoldást az oral history is alkalmazza, mert nagyon jól rávilágít egy problémakör többféle értelmezésére.⁴⁴

A 2019-ben megjelent *Kipontozva*⁴⁵ címet viselő könyvében Kunt hasonló módszert alkalmaz. A középpontban szintén a második világháború, pontosabban annak a vége áll. Három olyan nőnek a történetét ismerjük meg, akiken nemi erőszakot követtek el a szovjet katonák, és ezt a naplójukban megörökítették. A nemi erőszak brutalitását, ennek megnevezési nehézségeit és kibeszéletlenségének problematikáját mutatja be a szerző. Megismerjük hogyan próbálták feldolgozni ezek a nők az ellenük elkövetett erőszakot, milyen túlélési stratégiákat alkalmaztak, és hogyan próbáltak megküzdeni a megalázottsággal és szégyennel. A „felszabadító” Vörös Hadsereg katonái által elkövetett erőszakos esetekről sokáig csak szűkebb baráti, családi körben esett szó, ennek egyik oka a szégyen és az áldozathibáztatás volt.

Megközelítések az irodalomtudomány felől

Már néhányszor szóba került az írói napló irodalmisága és úgy általánosságban az írói napló kérdése. Az ilyenfajta naplók elemzéséhez kínál gyakorlati példát Szilágyi Judit *Magadtól menekvésed. Füst Milán: Napló* című, 2002-ben megvédett disszertációjából készült könyve. Itt az irodalmi megközelítési módon van a hangsúly. A szerző a modern filológia szempontjai mentén dolgozta fel Füst naplóját keletkezéstörténetétől

⁴³ Uo. 14.

⁴⁴ Lásd pl.: Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne (szerk.): (2000): *Titokkal a lelkemben életem. Az ötvenbajos elítéltek gyermekeinek sorsa*. 1956-os Intézet, Budapest.; Molnár Adrienne (szerk., vál.): (2004): *A „batvanas évek” emlékezete*. 1956-os Intézet, Budapest.

⁴⁵ Kunt Gergely (2019): *Kipontozva... Nemi erőszak második világháborús naplókban*. Osiris, Budapest.

kezdve egészen addig, hogy az olvasó kerek egész műként tudja értelmezni a naplót. Szilágyi kiter a napló kiadástörténetére is. A nyelvazete nem egyszerű – legalábbis annak, aki nem szakavatott irodalmár –, de olyan naplófeldolgozási lehetőséget mutat be, aminek ismerete megkerülhetetlen. Füst Milán negyven éven át írta naplóját, pontosabban jegyzeteket készített cédulákon, noteszekben. Ezek átdolgozva kerültek bele a naplófüzetébe, majd publikálás előtt újra átfogalmazta őket.⁴⁶ Itt utalnék vissza Kövér tanulmányára, ahol már felvetődött a kérdés, hogy elfogadjuk-e, amit a forrástípus szerzője magáról írt, mondott (véglegesen), vagy korábbi változattal szembesítsük az író? Melyik változatot tartjuk közlésre méltónak? Gyakorlatban még jobban látható, hogy valóban fontos problémáról van szó.

Végezetül egy disszertációra is szeretném felhívni a figyelmet. Bogár Judit doktori értekezésének címe *Egy késmárki polihisztor élete és munkái – feljegyzéseinek tükrében, ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)*.⁴⁷ A 2009-ben megvédett doktori értekezés alapja a közel háromezer oldalas latin nyelvű napló, amit Buchholtz György vezetett napi rendszerességgel. Aprólékosan feljegyezte, hogy mi történt vele, illetve a közvetlen környezetében, hogy hol járt, kivel találkozott, mit írt, mit evett, mivel töltötte szabadidejét. Bogár a naplót a művelődéstörténet, valamint az irodalmi alkotás kérdésköre szempontjából vizsgálta. Módszertanában ő is egyéni vizsgálati megoldást választott. Készített egy adatbázist a jegyzetelt szövegből. A naplót témakörök szerint vizsgálta, pl. miről ír sokat a szerző, milyen új ismereteket tartalmaz a napló, társadalmi helyzet, tudat, felekezeti hovatartozással kapcsolatos feljegyzések, észrevételek. A napló mint irodalmi alkotás vizsgálatakor pedig arra kereste a választ, hogy a diárium mennyiben felel meg a műfaji elvárásoknak, valamint milyen egyéb jegyek alapján tekinthető irodalmi alkotásnak.

Összegzés helyett

Egyelőre itt tartok most, kutatásom elején. A felsorolt szakirodalom áttekintése után megállapítható: nincs egyszerű dolga annak a kutatónak, aki személyes forrásokkal dolgozik. Sok a műfaji bizonytalanság, a határvonalak eltolódnak, ugyanakkor minél többet és mélyebben foglalkozik valaki a témával, egy idő után annál jobban körülhatárolható lesz a műfaj, és kirajzolódik egyfajta közös minimum. Természetesen írásom mindössze egy kiindulópont, több személyes dokumentumfajta

⁴⁶ Szilágyi Judit (2004): *Magadtól menekvésed. Füst Milán: Napló*. Fekete Sas Kiadó, Budapest. 230–231.

⁴⁷ Bogár Judit (2009): *Egy késmárki polihisztor élete és munkái – feljegyzéseinek tükrében, ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)*. PhD-értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba.

nem elemeztem behatóbban, de minden említett könyv, folyóirat, tanulmány lábjegyzeteiből, bibliográfiájából további kutatások indulhatnak el. Az én-dokumentumok áttekintése hasznos lehet a különböző társadalomtudományokkal foglalkozók számára. A történettudomány, az irodalomtudomány, a pszichológia, a filozófia számára egyaránt fontos lehet a személyes források ismerete és értelmezése.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az ismertetett folyóiratok, könyvek, tanulmányok nagy része visszakereshető, elérhető az interneten, ami nagyban megkönnyíti a munkát, így bátran biztatok mindenkit az olvasásukra.